

CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN

A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából

*A new imperial history és a birodalmi életrajz**

A birodalmak mint történelmi jelenségek kutatása évszázados múltra tekint vissza. Nagy Sándor birodalma, az ókori Róma, Perzsia, Kína stb. történetének folyamatos újrafelfedezése mindig is az európainak nevezett kultúrkör érdeklődési területéhez tartozott. A hosszú 19. században ehhez csatlakozott a kor koloniális nagyhatalmainak vizsgálata, elsősorban Nagy-Britanniáé. A második világháborút, majd az európai hatalmak afrikai és ázsiai gyarmatrendszerének összeomlását követően – legfőképp a kor nemzetállami, antikolonialista nézeteinek vagy Edward Said orientalizmusának hatására – a birodalomkutatás világszerte mostohagyermekké vált. Domináns lett a birodalmak negatív megítélése, mely szerint ezen államalakulatok elnyomóak, korruptak, felelőtlenek és haszonzelvék voltak. A birodalmakra irányuló kutatások azonban csak ideiglenesen szorultak háttérbe, mivel 1990 után különböző okok miatt a birodalom ismét az érdeklődés középpontjába került.¹

Irányzatok, értelmezési keretek

A *new imperial history* kezdetben, a második világháború után az egykori Brit Birodalom újfajta vizsgálatára koncentrált (16–20. század), majd idővel megjelentek a francia, a spanyol, a portugál és az egyéb birodalmakra vonatkozó kutatások. A korábbiakkal szemben ez az új kutatási irány interdiszciplináris volt, és tudatosan szembefordult az 1945 előtti birodalom-történetírásokkal. A klasszikus politikátörténelem mellett a társadalomföldrajz, az irodalomkritika, a néprajz és a kultúrtörténet a kezdetek óta a vizsgálódási körébe tartozott, de hasznos szempontokat és kérdéseket vett át a filozófia, a nyelvészet és a pszichoanalízis diszciplínáiból is.²

A *new imperial history* szembement azokkal a konvencionális kérdésfeltevésekkel, amelyek többnyire a nyugat-európai (transzatlanti) világot és azok elitjeit állították a közép-

* A tanulmány elkészítéséhez nyújtott önzetlen segítségéért ezúton szeretnék köszönetet mondani Gyáni Gábornak, Varga Bálintnak, Egry Gábornak és Bíró Lászlónak.

¹ Ferguson, Niall: *Empire: How Britain Made the Modern World*. London, 2004. 373–377.; Calhoun, Craig – Cooper, Frederick – Moore, Kevin W. (eds.): *Lessons of Empire: Imperial Histories and American Power*. New York – London, 2005. 1–2., 6–7.; Saada, Emmanuelle: *The History of Lessons: Law and Power in Modern Empires*. In: *Lessons of Empire*, 35.; Münkler, Herfried: *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Berlin, 2005. 224–234.

² Burton, Antoinette: *Rules of Thumb: British History and 'Imperial Culture' in Nineteenth- and Twentieth-Century Britain*. In: Howe, Stephen (ed.): *The New Imperial Histories Reader*. London – New York, 2010. 41–54.

pontba. Ez az önállósodott tudományterület idővel éppen a nem Európa-központú és nem elitista gondolkodás jelképe lett. Olyan narratívák összességét értették alatta, amelyek megkérdőjelezték az európai dominancia, a felvilágosodás, illetve az Európa-központú történelemszemlélet egyetemes jellegét.³

Az 1960-as évektől kezdődően lényeges hatást gyakoroltak a birodalomkutatásokra azok a tudományos munkák, amelyek a nemzetközpontú modellekkel szemben a globális rendszerek leírásával foglalkoztak. Ezekben a „birodalmi” jelző a globális kapcsolati háló szinonimája lett. A globális rendszerek leírói azt vették górcső alá, hogy az európai államok miként váltak birodalmakká, majd ipari, technikai fölényükkel, szervezetségükkel hogyan hajtották igába a Föld jelentős részét. Az 1970-es években ugyanilyen forradalmi hatásúnak bizonyultak az Edward Said által képviselt nézetek: a „Nyugat” „mi és ők” szemléletének a leírása vagy az európai orientalizmusról megfogalmazott gondolatai. Said szerint az európai orientalizmus, amely alatt ő kizárólag a nyugat-európai orientalizmust értette, nem egyszerűen egy tudományág volt, hanem eszköz, amellyel a világ egzotikus részét technikailag is birtokba lehetett venni.⁴

A legelfogadottabb kutatási irány a kolonializmus felől vizsgálta a birodalmakat.⁵ Stephen Howe meglátása szerint a kolonizáció mindig az államhoz, az államszervezéshez kötődik. Éppen ezért azok a kolonializmuskutatók, akik az egyes érdekcsoportokat, vallási testületeket, oktatási intézményeket stb. csak önmagukban vizsgálták, és az államhoz való viszonyukat nem, egy kulcsfontosságú szempontot figyelmen kívül hagytak munkájuk során. Ezzel szemben a birodalomkutatók interpretációi mindig az államot tekintik a legfontosabb referenciapontnak. Értelmezésükben ugyanis a kolonializmus olyan gyakorlat, amely az európai értékek, politikai rend és jelenlét hosszú távú terjesztését és fenntartását tűzte ki célul.⁶ A kutatási irányon belül a kolonializmus és a kapitalizmus viszonya, a (Nyugat-)Európa-centrikusság vizsgálata, a kolonializmus és a homogenizáció kapcsolata, valamint a kolonializmus öröksége, jelene jelentik a legfőbb problémaköröket.⁷

A birodalmakat kutató történészek között mindig húzódtak törésvonalak – a második világháborút követően a klasszikus birodalomtörténettel foglalkozók és az új kutatási terület, a *new imperial history* hívei között. Később pedig azok között a szakemberek között, akiket a historiográfia a „régik” (J. A. Hobson, Ronald Robinson, Jack Gallagher)⁸ és az „új”

³ Chakrabarty, Dipesh: *Provincializing Europe: Postcoloniality and the Critique of History*. In: *The New Imperial Histories Reader*, 27.; Wilson, Kathleen: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*. In: Wilson, Kathleen (ed.): *A New Imperial History. Culture, Identity and Modernity in Britain and the Empire, 1660–1840*. Cambridge, 2004. 1–2.

⁴ Said, Edward: *Orientalism*. London, 1977.; Connelly, Matthew: *The New Imperialists*. In: *Lessons of Empire*, 23.; Howe, Stephen: *Introduction: New Imperial Histories*. In: *The New Imperial Histories Reader*, 2.

⁵ Pagden, Anthony: *Peoples and Empires: Europeans and the Rest of the World, from Antiquity to the Present*. London, 2002.; Cooper, Frederick: *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*. Berkeley, 2005.; Pagden, Anthony: *Imperialism, Liberalism and the Quest for Perpetual Peace*. In: *The New Imperial Histories Reader*, 437–447.; Chatterjee, Partha: *Empire After Globalisation*. In: *The New Imperial Histories Reader*, 448–460.; Cooper, Frederick: *Postcolonial Studies and the Study of History*. In: *The New Imperial Histories Reader*, 75–76.

⁶ Howe: *Introduction: New Imperial Histories*, 8.

⁷ Cooper, Frederick: *Modernizing Colonialism and the Limits of Empire*. In: *Lessons of Empire*, 63–72.

⁸ Hobson, John Atkinson: *Imperialism: A Study*. London, 1968.; Robinson, Ronald – Gallagher, John – Denny, Alice: *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*. London, 1967.;

elméletek megalkotóiként aposztrofált (Michael Hardt, Antonio Negri, Niall Ferguson, Max Boot).⁹ Ez utóbbi, „új imperialistáknak” nevezett csoport legsajátosabb megkülönböztető jege az, hogy írásaik nyíltan kifejezik empátiájukat az Egyesült Államok birodalmi politikája iránt, azaz történeti műveiknek felvállaltan politikai üzenete van. Ezen történészek arra biztatják az amerikai politikai elitet, hogy vegyen történelmi leckéket a birodalmak múltjából, és a tapasztalatokat építsék be a politikai eszköztárukba.¹⁰

Niall Ferguson hozta be a birodalmakról szóló diskurzusokba azt a „monty pythonos” kérdést, hogy „a birodalom jó-e vagy sem”.¹¹ Ő értelemszerűen a Brit Birodalom történetét vizsgálva és az Egyesült Államok külpolitikáját legitimálva egyértelműen jónak minősíti ennek az államformának a legtöbb jellemzőjét. Ferguson nézetei szerint elsősorban a világ globalizálásában játszott szerepe miatt volt hasznos és jó dolog a Brit Birodalom. A globalizmus ugyanis szerinte „jó”. A Föld népei, akarják vagy sem, kénytelenek folyamatosan kommunikálni egymással, és a kommunikációnak kell hogy legyenek közös alapjai. A Brit Birodalom soha nem látott mértékben tette lehetővé az emberek, a javak és a tőke globális mozgását, és segítette elő az egyes emberi társadalmak kulturális keveredését. Emellett adott egy közös kommunikációs nyelvet a világnak, az angolt. Ferguson ugyanakkor nem tagadja a birodalmakkal járó negatív tendenciákat sem: az idegengyűlöletet, a rasszizmust vagy a diszkriminációt.¹²

Ferguson nézetei – amelyeket részleteiben nincs mód kifejteni, és amelyeket számtalan módon lehet bírálni – egy dologra sikeresen ráirányítják a figyelmet: arra, hogy a globalizmus és a birodalomkutatások nem elválasztható szakterületek. Voltaképpen ez a *new imperial history* 1990 utáni megújulásának kulcsa. A hidegháborút követő időszak útkeresése idején, amikor úgy tűnt, hogy a nemzetállamok kora végleg lehanyatlak, és helyüket egy új világrend veszi át (*postnational globality*), a történelemtudományok három nagy kutatási területe kapcsolódott egymáshoz: a birodalmak és a globalizáció vizsgálata, illetve a poszt-kolonális kutatások. E három kutatási terület összefonódása az államépítés lehetséges formái között ismét domináns szerephez juttatta a birodalmat.¹³

Bár a *new imperial history* kutatási irányjai 1990 után sem változtak nagy mértékben, az új világrend kialakulása felé vezető rögös úton számos új szempont, kérdés és interpretációs lehetőség bukkant fel. Az addigi kutatások, eredmények, illetve a *new imperial history* historiográfiájának rendszerezésére nagy összefoglaló munkák, tanulmánykötetek jelentek

Gallagher, John – Robinson, Ronald: *The Imperialism of Free Trade*. The Economic History Review, vol. 6. (1953) no. 1. 1–15.; Gallagher, John – Seal, Anil (eds.): *Decline, Revival and Fall of the British Empire. The Ford Lectures and Other Essays*. Cambridge, 1982.

⁹ Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Empire*. Cambridge (Mass.), 2001.; Hardt, Michael – Negri, Antonio: *Commonwealth*. Cambridge (Mass.), 2009.; Ferguson, Niall: *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*. New York, 2003; Ferguson, Niall: *Colossus: The Rise and Fall of the American Empires*. London, 2004; Boot, Max: *The Savage Wars of Peace*. New York, 2002.

¹⁰ Vö. *Lessons of Empire*, id. mű.

¹¹ „...whether the Empire was a good or bad thing.” Ferguson: *Empire: The Rise and Demise of the British World Order*, 11.

¹² Ferguson: *How Britain Made the Modern World, XX–XXVII.*, 366–371.

¹³ Hirschhausen, Ulrike: *A New Imperial History? Programm, Potenzial, Perspektiven*. Geschichte und Gesellschaft, vol. 41. (2015) Nr. 4. 718–758.; Cooper: *Modernizing Colonialism and the Limits of Empire*, 63.

meg.¹⁴ Ezzel egy időben ismét felbukkantak azok a szerzők, akik a birodalomkutatások jövőjét illetően közöltek elméleti írásokat. Az utóbbiak közül szubjektív választás alapján itt most kettőt érdemes kiemelni. Kathleen Wilson monográfiája az 1990-es évek előtti alapokról kiindulva vizsgálja a *new imperial history* irányzatának határait és a trendben rejlő kihasználatlan lehetőségeket. Ulrike Hirschhausen, bevonva az egyik kelet-európai birodalom, Oroszország kutatásában szerzett tapasztalatait, új alternatívákat kínál a kutatási irányíturaló angolszász szakfolyóiratok kedvelte vizsgálódási keretekkel szemben.¹⁵

Wilson gondolkodásmódjának két kulcsfogalma a különbözőség és a modernitás. Az előbbit Catherine Hall nyomdokain haladva a lehető legtágabb határok között vizsgálja.¹⁶ A birodalmi politika egyik kulcseleme ugyanis az, hogy az eltérő és változó politikai feltételek mellett miként képes uralma alatt tartani a társadalom, a gazdaság, a földrajzi terület különbözőségeit. A kutatás egyik súlypontja a társadalomra, annak külső és belső vizsgálatára esik. Wilson a társadalmi különbözőségeket társadalmi identitásokként tematizálja. Az identitások – legyenek azok egyéniek vagy kollektívek, testiek vagy szellemiek – egyedileg és kollektíven, természetesen és mesterségesen egyaránt fejleszthetők és változtathatók. A legmeghatározóbb külső alakító erőknél a felvilágosodást, a kapitalizmust és a nacionalizmust nevezi meg. Egyúttal rámutat, hogy a Brit Birodalomban az identitásoknak saját struktúrájuk, hierarchiájuk és kulturális kapcsolati hálójuk volt, amelyeket folyamatosan alakított az állandóan változásban lévő politikai, gazdasági és földrajzi közeg. A birodalom történetében az identitások a központ–gyarmat viszonyrendszerben figyelhetők meg a legpontosabban.¹⁷

A modernitás azért lett kulcsfogalom Wilson gondolkodásában, mert a Brit Birodalom kutatójaként úgy látja, hogy magában a 18. századi brit gondolkodásban is kulcsfogalmat jelent. A kor teoretikusai nemcsak az egyént és a társadalmat, hanem az államot is változtatható testként fogták fel. Az államépítést, amely számukra tudatos folyamatot jelentett, elméletekkel és gyakorlati tanácsokkal segítették. Wilson említett kötetében a modernitás kognitív, intellektuális, társadalmi, gazdasági és politikai fogalom egyszerre.¹⁸

A szerző kötetében fontos rendezőelv továbbá az államiség, illetve a nemzet és a birodalom viszonya. Wilson meglátása szerint Nyugat-Európában a nemzetből nőtt ki az az igény, hogy az állam vagy egy társadalmi csoport „civilizálni” akarjon; akár odahaza, akár idegen területen. Ez volt a forrása annak az igénynek, ami a világot civilizációs szempontból felosztotta (*civilized, barbarous, savage, wild*).¹⁹ De ez az oka a rasszal, a nemi szerepekkel stb. kapcsolatos gondolatvilág megjelenésének is. A fentiek mellett Wilson vizsgálja még a birodalom és a gyarmat fogalmainak kapcsolatát, ami szerinte a vágyak, a törekvések és a konfliktusok története, illetve azt, hogy a birodalom nemcsak geopolitikát folytat, hanem „időbeli politikát” is (*chronopolitics*).²⁰

Historiográfiai szempontból Wilson kötete amiatt mérvadó, mert az interdiszciplinaritás eddigi gyakorlatának megtartásán túl felismerte, hogy a *new imperial history* művelőinek

¹⁴ Subrahmanyam, Sanjay: *Imperial and Colonial Encounters: Some Comparative Reflections*. In: *Lessons of Empire*, 217–228.; *The New Imperial Histories Reader; Lessons of Empire*, id. művek

¹⁵ Wilson, Kathleen: *A New Imperial History. Culture, Identity and Modernity in Britain and the Empire, 1660–1840*. Cambridge, 2004; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 718–757.

¹⁶ Hall, Catherine: *Introduction*. In: Hall, Catherine (ed.): *Cultures of Empire*. New York, 2000. 16.

¹⁷ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 3–4., 6.

¹⁸ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 5., 7–8.

¹⁹ Heraclides, Alexis – Dialla, Ada: *Humanitarian Intervention in the Long Nineteenth Century: Setting the Precedent*. Manchester, 2015. 32.

²⁰ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 3–4., 9–10.

még tudatosabban kell törekedni a nem nyugat-európai perspektívák feltérképezésére. Tisztaban van azzal, hogy a fentiek kutatása nagyon szubjektív (konstrukció), és hogy a történeésnek különféle diszciplínák, módszerek és elméletek határmezsgyéjén kell mozognia. Éppen ezért tartja elengedhetetlennek, hogy a történészek keressenek minél több, a hagyományos határokon átívelő, eddig ismeretlen kapcsolatokat, és illeszzenek össze minél több, eddig egymással nem érintkező birodalmi és nemzeti narratívát.²¹

Ulrike Hirschhausen programadó írásában egyetért Wilsonnal abban, hogy a nemzet és a birodalom kapcsolatát vizsgálni kell, s a párhuzamosan futó narratívákat össze kell kapcsolni. A különbözőség, a modernizáció, a hatalomgyakorlás formái, az államépítés és a birodalmak geopolitikája – bárhogy is definiáljuk őket – nála is kulcskérdések. Szerinte az angolszász dominanciájú kutatások alábecsülik a kolonizáltak reprezentációs erejét és jelenlétét, illetve nem fordítanak kellő figyelmet jó néhány vizsgálható kölcsönhatásra sem.²²

Hirschhausen olyan szempontokat emel ki, amelyek elméleti alapjait már lefektették a *new imperial history* keretei között, csupán a bennük rejlő lehetőségeket nem aknázták ki. Az egyik ki nem használt lehetőség abból a szemléletből ered, amely a birodalmat egy több centrumból és perifériából álló, nagy kiterjedésű területként vizsgálja. E centrumokat és perifériákat, illetve az itt élő heterogén etnikai és felekezeti csoportok összességét sűrű szövésű kapcsolati hálók és különböző erejű eszközök, jelenségek és szereplők fűzik egybe. Ez a vizsgálati tér a lokális és a globális között helyezkedik el, és kiválóan alkalmas arra, hogy gazdasági összefonódásokat, migrációkat, infrastrukturális változásokat, munkamodellek terjedését, tudástranszfert, nemi szerepeket vagy kulturális szempontokat középszinten görcső alá lehessen venni. Ez a vizsgálati szempont olyan történeti tereket köt össze, amelyeket a nemzeti narratívák vagy a posztkolonális kutatások tendenciaszerűen szétválasztva kezelnek, és nem fogadják el azok összefonódásait vagy kölcsönös függéseit.²³

Hirschhausen szerint azoknak az aktoroknak, amelyek a centrum és a periféria között mozognak és közvetítenek, vagy a kettő távolságából hasznot húznak, nagyobb figyelmet kell szentelni. Főképp az alábbi kérdésekre: tudás, jog, monarchia, kollaboráció, háborúk, viszályok, tárgyalási stratégiák, konfliktusok, birodalmi modernizáció és nemzeti autonómia, illetve hogy a birodalmi irányítás sikerei és kudarcai mennyiben függenek tőlük. Ilyen aktorok lehetnek: a hivatalnok (kormányzó, adószedő, tolmács stb.), a telepes, a katona, a kereskedő vagy a misszionárius.²⁴ E szempont vizsgálata két feltétel teljesülésekor lehetséges. Egyrészt ha a történeti megközelítés távolságot tart az imperializmuselméletektől, pontosabban azok negatív birodalomszemléletétől és gazdasági beállítottságától. A birodalmi jelenlét kizárólagosan negatív és totalitárius jellegét Hirschhausen szerint nemzeti vagy helyi levéltári kutatásokkal ugyanis erősen kérdésessé lehet tenni. Ahogy akkor is, ha a kutató pontosan

²¹ Wilson: *Introduction: Histories, Empires, Modernities*, 14–21.

²² Hirschhausen ehhez a ponthoz a következő szakirodalmat idézi: Hopkins, Anthony G.: *Back to the Future. From National to Imperial History*. Past & Present, vol. 164. (1999) 198–243.

²³ Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederick: *Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda*. In: Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederick (eds.): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley, 1997. 1–56.; Cooper, Frederick: *Kolonialismus denken. Konzepte und Theorien in kritischer Perspektive*. Frankfurt a.M. – New York, 2012.; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 719–720.

²⁴ Hirschhausen az alábbi műveket idézi: Robinson, Ronald: *Non-European Foundations of European Imperialism: Sketch for a Theory of Collaboration*. In: Owen, Roger – Sutcliffe, Robert B. (eds.): *Studies in the Theory of Imperialism*. London, 1972. 117–142.; Osterhammel, Jürgen: *Jenseits der Orthodoxie. Imperium, Raum, Herrschaft und Kultur als Dimensionen von Imperialismustheorien*. Periplus. Jahrbuch für Aussereuropäische Geschichte, vol. 5. (1995) 119–131.

feltérképezi azt a konkrét lokális helyszínt (földrajzi, politikai, társadalmi és gazdasági adottságok), amelyhez kutatásai kapcsolódnak.²⁵

A centrumok és perifériák között mozgó aktorok jó kiválasztása azért lényeges, hogy a vizsgálat köztes tereit (*Zwischenräume*) rekonstruálni lehessen, illetve az egyes, eddig nem érintkező – nemzeti és birodalmi – narratívákat össze lehessen kapcsolni. Az aktorok ugyanis azok, akik a centrum elképzeléseit a helyszínen megvalósítják; ők reprezentálják a birodalmat. Személyükön keresztül lehet kimutatni, hogy milyen földrajzi, politikai, társadalmi, gazdasági vagy kulturális terek kapcsolódnak egymáshoz. Vertikális és horizontális kapcsolati hálóik feltérképezésével lehet legjobban vizsgálni a birodalom és az uraltak, az alattvalók viszonyát. Az alattvalók életrajzainak „sűrű” leírással történő rekonstrukciója éppen ezért kap központi jelentőséget a *new imperial history* kutatások szempontjából, mert az életutakon keresztül lehet a legszemléletesebben bemutatni a birodalom komplexitását. Az aktorok „életrajzi nyoma” (*biographische Spur*) nem más, mint heurisztikus eszköz, amelynek segítségével tájékozódni lehet az egyes birodalmak labirintusaiban.²⁶

A fent kiemelt szempontok Hirschhausen szerint azért mérvadók, mert olyan transznacionális tereket lehet bevonni a *new imperial history* kutatásaiba, amelyek mind a nemzeti, mind a birodalmi, mind a globális történelemhez alapvető ismeretekkel szolgálhatnak (analógiák, párhuzamok, eltérések). Egyrészt rávilágíthatnak a nemzetállamok és a birodalmak valódi teherbíró képességére, másrészt jó vizsgálódási anyagot nyújtanak a nemzetállam és a birodalom hátrahagyta örökségek feltárásához.²⁷

A birodalom fogalma

A birodalom első megközelítésben az államiság egy sajátos formájaként írható le, amely az emberiség írott történelmének kezdetétől megtalálható a világ minden táján. Nagy térséget ölel fel, heterogén etnikai és felekezeti közösségeket foglal magában, változatos uralmi repertoárral és államjogi berendezkedésekkel rendelkezik, sajátos centrum–periféria viszony jellemzi, és fő ismertetőjegyei az egyenlőtlenség és a sokszínűség. Van olyan történész (Howe), aki a világtörténelmet egyenesen a birodalmak történetének fogja fel.²⁸

Egy alaposabb és igényesebb definíció megalkotása azonban már módszertani nehézségeket vet fel. E nehézségek abból fakadnak, hogy a névhasználat önmagában is bonyolult. A birodalom szó egyrészt nem elválaszthatatlan a hozzátapadt negatív konnotációtól: a birodalom ez esetben a gazdasági kizsákmányolás, a politikai elnyomás vagy a kulturális hegemónia kifejezések szinonimájaként jelenik meg. Másrészt a birodalom szó az utóbbi

²⁵ Hirschhausen az alábbi műveket felhasználva fogalmazta meg nézeteit: Cohn, Bernhard: *Colonialism and its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton, 1996.; Bayly, Christopher A.: *Empire and Information: Intelligence Gathering and Social Communication in India 1780–1870*. Cambridge, 1996.; Ballantyne, Tony: *Colonial Knowledge*. In: Stockwell, Sarah (ed.): *The British Empire: Themes and Perspectives*. Malden, 2008. 177–196.; Habermas, Rebekka – Przyrembel, Alexandra (Hgg.): *Von Käfern, Märkten und Menschen. Kolonialismus und Wissen in der Moderne*. Göttingen, 2013.; Hirschhausen: *A New Imperial History? 730–732.*, 756.

²⁶ Hirschhausen: *A New Imperial History? 734–737.*; Lambert, David: *Reflections on the Concept of Imperial Biographies: The British Case*. *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 40. (2014) Nr. 1. 22–41., 30.; Buchen, Tim – Malte, Rolf (Hgg.): *Eliten im Vielvölkerreich. Imperiale Biographien in Russland und Österreich-Ungarn (1850–1918)*. Berlin, 2015. 3–31.

²⁷ Hirschhausen: *A New Imperial History? 738–743.*, 753–755.

²⁸ Hirschhausen: *A New Imperial History? 718.*; Howe, Stephen: *Birodalmak*. Budapest, 2004. 7.; Leonhard, Jörn – Hirschhausen, Ulrike: *Empires und Nationalstaaten im 19. Jahrhundert*. Göttingen, 2009. 10.

évtizedekben szimbiózisba került más olyan fogalmakkal, mint a (neo)kolonializmus, a globalizáció, a szuverenitás vagy az etimológiailag belőle származó imperializmus. (Továbbá ezek különféle variációi: belső kolonializmus, informális birodalom, kulturális imperializmus stb.) Azaz nehéz leválasztani a történész által használandó analitikus, tudományos fogalmat az évtizedek óta fejlődő és a mindennapi politika által állandó befolyás alatt tartott, megbélyegző, érzelmmel töltődött szlogentől. Az indoeurópai nyelvekben az „impérium” szó önmagában is szemantikai viták tárgyát képezi a történészszakmán belül.²⁹

Az analitikus fogalom és a megbélyegző szlogen kettéválasztására Stephen Howe szerint az a legcélravezetőbb, ha a történészek elsősorban a birodalmak eszköztárát vizsgálják, illetve a birodalmak eszközkészletét térképezik fel. Howe úgy látja, hogy azok a kutatások, amelyek az 1990-es évektől kezdve elsősorban a birodalom kulturális vonatkozásai iránt érdeklődtek – azaz a birodalomépítők és ellenfeleik jelképes és irodalmi megnyilvánulásai, hiedelmei, ideológiái, diskurzusai és narratívái iránt –, tévútra kanyarodtak. A diskurzusok, narratívák és az ezekből felépülő különféle imperialista ideológiák ugyanis csak arra szolgáltak, hogy elrejtsek azokat a valódi mozgatórugókat vagy összefüggéseket, amelyek az adott korban és politikai közegben alakították az egyes cselekményeket. Az egyes ideológiák csak „szemfényvesztésül” vagy „a valóság elkendőzésére szolgáltak” ugyanis Howe szerint, és azt sugallják, mintha a birodalmak mindig tudatos, koncepciózus hódítási és uralmi vágyuknak kívántak volna alkalmas területet találni. Csakhogy a terjeszkedés különféle formái gyakran nem voltak mások, mint konkrét válságra, külpolitikai kihívásra adott, alkalom szülte reakciók. És ezeknek a reakcióknak nem feltétlenül kellett valamilyen népszerű kortárs eszme vagy kulturális erő hatása alatt állniuk.³⁰

Az analitikus és az érzelmi megközelítés fogalmainak szétválasztására más utat javasol Ulrike Hirschhausen. Hirschhausen szerint, aki ebben is az angolszász szemléletet bírálja, a kutatásokhoz mindenekelőtt azt kell megérteni, hogy a birodalom és a hozzá kapcsolódó fogalmak – elsősorban a kolonizáció és az imperializmus – nem az ipari társadalom vagy az iparosodott, modernizálódott állam termékei, illetve nem csak gazdasági olvasatuk van. A Mongol Birodalom, az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom története például felfogható úgy, mint olyan államok története, amelyek az egyik gazdasági válságból folyamatosan a másikba kerültek; mégis több száz éves lét van mögöttük. E három birodalom mindegyike hosszabb életű volt, mint a Brit Birodalom. Hirschhausen kritikája a kelet-európai nemzeti történetírások ellen is irányul, amelyeknek azt rója fel, hogy a modernizáció fogalma, illetve a modernizációs elméletek mögé bújva túlzottan felülértékelik a homogenizáló nemzetállamokat a heterogén birodalmakkal szemben. Röviden: Hirschhausen szerint a kapitalizmus és a modernizáció fogalmait, beleértve azok gazdasági eredetű terminológiáját, le kell választani a birodalmak kutatásáról és interpretálásáról, és nagyobb figyelmet kell szentelni a politikai és kulturális olvasatoknak.³¹

E politikai és kulturális olvasatok kiválóan kutathatók, ha a birodalmi terjeszkedés különféle formái képezik a vizsgálat tárgyát (*Raumerschliessung, Kolonisierung*). A birodalmi szemléletet hordozóknak már eleve van elképzelése arról, hogy a birodalom területiális

²⁹ Hirschhausen: *A New Imperial History?* 721.; Howe: *Introduction: New Imperial Histories*, 4–5.; Howe: *Birodalmak*, 16., 21–23.; Cooper: *Colonialism in Question*, 153–203.; Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009. 615.; Münkler: *Imperien*, 11–34.

³⁰ Howe: *Birodalmak*, 146.

³¹ Leonhard–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*, 11–13.; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 722–724.

kiterjedésén, azaz a közvetlen uralom alatt tartott államterületen túl melyek azok a földrajzi területek, amelyek a birodalom érdekszféráját képezik. A *new imperial history* kínálta elméleti és módszertani kereteken belül jól vizsgálható, hogy mit takar a birodalmi szemlélet, és kik azok, akik ezt a szemléletet hordozzák, illetve ezek az aktorok hogyan uralják a saját államukat, és milyen módon törekszenek hatalmuk kiterjesztésére az általuk definiált érdekszférában. Hirschhausen szerint vizsgálni kell az expanzió ideológiai és kulturális formáit; a kereskedelmi, gazdasági és politikai kapcsolati hálók kiépítésének folyamatát; a telepések küldését; a koloniális háborúkat; az infrastruktúra-fejlesztést; a migrációt; a mobilizációt; a diszkriminációt vagy a kollaborációt az adott érdekszférában élők részéről.³²

A politikai és kulturális olvasatok széles körű feltérképezését tovább segíti, ha a birodalom fogalmát tágabb keretek között értelmezzük, vagyis ha a birodalom nem csak egy fizikailag létező állam és a hozzá kapcsolódó ideológiák összessége. A birodalom lehet elképzelt is. A birodalmi szemlélet hordozója lehet egy társaság (például Kelet-indiai Társaság) vagy egy társadalmi csoport is. Mivel a birodalomkutatás kiterjed a birodalom szétesése utáni időszakra is, s a birodalom hátrahagyta politikai, gazdasági és kulturális örökséget kívánja számba venni, ezért érdemes még egy értelmezési lehetőségről megemlékezni. A birodalom nem más, mint egy mindennapi gyakorlat.³³

A jelen sorok szerzője, amikor definiálni kívánja az Osztrák–Magyar Monarchiát mint birodalmat, akkor Stephen Howe, Jürgen Osterhammel és Roger Grigor Suny definícióiból indul ki. Howe szerint a birodalom „olyan nagy kiterjedésű, több népet vagy nemzetet magában tömörítő, összetett politikai egység, amely rendszerint hódítás révén jön létre, és egy domináns központból, valamint alárendelt, gyakran igen távoli perifériákból áll”. A birodalomtól elválaszthatatlan imperializmus „azon tevékenységek és magatartásformák összessége, amelyekkel ezeket a nagy kiterjedésű politikai egységeket létrehozzák és fenntartják, de magában foglalja az emberek és országok mások felett gyakorolt uralmának kevésbé nyilvánvaló, közvetettebb formáit is”. Végezetül a birodalom kolonializmusa politikai fogalom: „Olyan hatalmi rendszereket jelölnek vele, amelyekben valamely csoport fenntartja magának a [...] jogot, hogy kizárólagos szuverenitást gyakoroljon egy másik csoport felett, és meghatározza annak sorsát.”³⁴ Ez utóbbi definíció értelmében a kolonializmus jelensége így nemcsak külső, hanem belső is lehet. Azaz a birodalmon belül is létező jelenségről van szó.

Osterhammel definíciója szerint: „Egy birodalom egy olyan nagy területű, hierarchikusan rendezett, polietnikus és multikonfesszionális jellemzőkkel bíró uralmi szövetség, amelynek a koherenciáját egy (főleg monarchikus vezetésű) birodalmi elit hatalmi fenyegetéssel, közigazgatással, belföldi kollaborációval, továbbá egyetemes elképzelésekkel és szimbolikával biztosítja, nem pedig társadalmi és politikai homogenizációval vagy az általános állampolgári jogok eszméjével.”³⁵ A birodalmak expanziójuk során mindig megteremtik a maguk határterületeit, amelyeken különböző civilizációformák találkoznak egymással. E találkozások kulturális leírása során a birodalom magát azonosítja a kultúrával és az idegent a barbarizmussal.³⁶ A birodalom lehet történetileg és eszmeileg is konstruált állam, fogalom és gyakorlat, amelynek ideológiája objektív és szubjektív elemeket egyaránt tartalmaz. Roger

³² Hirschhausen: *A New Imperial History?* 725–729.; Howe: *Birodalmak*, 24., 30–31., 100.

³³ Chatterjee, Partha: *The Black Hole of Empire: History of a Global Practice of Power*. Princeton–Oxford, 2012. XII.; Howe: *Birodalmak*, 29., 39., 125–144.

³⁴ Howe: *Birodalmak*, 40–41.

³⁵ Osterhammel, Jürgen: *Europamodelle und imperiale Kontexte*. *Journal of Modern European History*, vol. 2. (2004) Nr. 2. 172.

³⁶ Osterhammel: *Europamodelle und imperiale Kontexte*, 172–174.

Grigor Suny definíciójában a birodalom emellett „egy méltánytalan hierarchia”, ahol a központ a periféria rovására gyakorolja a hatalmat; bárhogy is definiáljuk a központot és a perifériát.³⁷

A new imperial history és az Osztrák–Magyar Monarchia

Az utóbbi harminc esztendőben új, radikális megközelítések jelentek meg a Habsburg Birodalom kutatásában. A 20. századi történeti tapasztalatok nyomán kiderült, hogy azok a nézetek, amelyek anakronisztikusnak és megújulásra képtelennek látták a századfordulós birodalmakat, hamis sztereotípiákon alapulnak. Olyan sztereotípiákon, amelyek főképp a marxizmusból és a nemzetállami ideológiákból táplálkoznak. Az Ausztria–Magyarországról konstruált sötét képek (például a „népek börtöne” – *Völkerkerker*), amelyek hasonlatosak a birodalmakhoz kapcsolódó negatív megítélésekhez, elsősorban azon utódállamokból származnak, amelyek 1918 után egymáshoz korábban nem kapcsolódó történeti területekből szerveződtek önálló államokká.³⁸

A földrajzi, nyelvi, felekezeti sokszínűség kiváló terepet nyújtott a történészeknek, hogy újabb és újabb transznacionális és interdiszciplináris témákat találjanak. Az új megközelítéseknek köszönhetően kiderült, hogy a Habsburg Birodalom nemzeti és nemzetiségi konfliktusai főképp politikai természetűek voltak, és nem etnikai vagy nyelvi okokra visszavezethetők. Mivel a politikai természetű nemzeti(ségi) konfliktusok jelensége Nyugat-Európában is létezett – többek között Vallóniában és Katalóniában –, ebből a szempontból lehetővé vált a kontinens két szélén található birodalmak összehasonlítása. Csakhogy minden birodalomnak voltak olyan sajátosságai, amelyek miatt a különféle modelleken nyugvó értékelések és rangsorolások valójában nagyon is megkérdőjelezhetők.

A dunai monarchia különlegessége Pieter Judson szerint például abban rejlett, hogy a bonyolult etnikai, nyelvi és felekezeti viszonyok mellé ugyanilyen sokszínű közigazgatási és jogi háttér tartozott.³⁹ Éppen azért, mivel az egyes tartományok saját jogi hagyományokkal rendelkeztek, a Habsburg bürokraták és politikusok meglepően rugalmas kompromisszumok megkötésére voltak képesek. Olyan kompromisszumokéra, amelyek lokális szinten működtek, és amelyek beilleszthetők voltak a birodalmi keretek közé is: anélkül, hogy a birodalom egyéb területeinek a közigazgatási és jogi viszonyait folyamatosan újra kellett volna gondolni. Ilyen volt például a boszniai alkotmány kérdése.⁴⁰ Judson szerint Ausztria–Magyarország 1918-ban államjogi értelemben messze nem érte még el megújuló képessége határait. Annál is inkább, mivel az osztrák birodalomfél jogi és gazdasági rendszerét a 18. század derekától sikeresen egységesítették, és ennek nyomán a 19. század második felére Ausztria nagyobb integrációs fokot ért el, mint sok nemzetállam a későbbiekben.⁴¹ A kiegyezésnek

³⁷ Suny, Ronald Grigor: *Learning from Empire: Russia and the Soviet Union*. In: *Lessons of Empire*, 73–75.; Osterhammel: *Die Verwandlung der Welt*, 565–673.

³⁸ Leonhard–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*, 9–10.; Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History*. London–Cambridge (Mass.), 2016. 10., 442–452.; Leonhard, Jörn: *Multi-Ethnic Empires and Nation-Building: Comparative Perspectives on the late Nineteenth Century and the First World War*. In: Berger, Stefan – Miller, Alexei (eds.): *Nationalizing Empires*. Budapest – New York, 2015. 630.

³⁹ Leonhard–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*, 9.; Judson: *The Habsburg Empire*, 11., 270–272.

⁴⁰ Judson: *The Habsburg Empire*, 376–382.

⁴¹ Berger, Stefan – Miller, Alexei: *Introduction: Building Nations in and with Empires – A Reassessment*. In: *Nationalizing Empires*, 6.; Komlosy, Andrea: *Habsburgermonarchie, Osmanisches Reich*

köszönhetően a dualista monarchián belül a magyarok pedig egy „albirodalmat” (*subempire*) kaptak,⁴² ahol – szemben az ausztriai integrációs stratégiákkal – erőteljesen homogenizáló nemzetépítés kezdődött. A magyar korona országaiban az állam nemzetiesítése nyugat-európai mintákat követett.⁴³

Howe és Suny korábban idézett birodalomdefiníciói teljes mértékben használhatók az Osztrák–Magyar Monarchiára és azon belül Ausztriára, de Magyarországra nem. Míg a Monarchia a fenti definíciók értelmében „klasszikus birodalomnak” számít, addig Magyarország (mint „albirodalom”) esetében olyan nemzetállamról van szó, amelynek van birodalmi önképe vagy szemlélete. A nemzet Magyarországon is különféle módokon szerveződő és ön-definiáló, elképzelt közösségként működött és ruházott fel egy elitet, hogy az ő nevében kormányozzon. Csakhogy Magyarország lakosságának többsége nem volt magyar, és a nem magyarok, de akár egyes magyar csoportok is (!) – a nemzeti közömbösségtől a különböző birodalmi és egyéb patrióta elképzeléseken át a saját nemzetépítési elképzelésekig – sokféle módon viszonyulhattak az egységes magyar nemzet koncepciójához. Somogyi Éva *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914* című monográfiája négy különböző generációhoz tartozó, több tucat magyar hivatalnok életpályáján keresztül mutatja be, hogy a származás, képzettség, állampolgárság és rendi magatartásformák mellett milyen erős identitásformáló ereje volt a bécsi közös hivataloknak és az uralkodó személyének is.⁴⁴

A nemzeti érzelmekkel kapcsolatban különböző mértékben és formákban tartózkodó magatartást tanúsító állampolgárokkal szemben Magyarország vezetői nacionalista eszközökkel léptek fel. Magyarország nemzetállami célkitűzései elsősorban államhatárokon belüli keretek közé voltak szorítva. Az államhatárokon átívelő imperialista célok a belpolitikai adottságok és nehézségek miatt eleve nem lehettek területiálisak. Azok elsősorban gazdaságiak és kulturálisak voltak; bár éppen az említett könyv hívja fel a figyelmet arra, hogy voltak figyelemreméltó politikai kísérletek is.

Míndezek alapján kijelenthető, hogy Alekszej Miller és Stefan Berger megállapításai a Monarchiára és azon belül Magyarországra is alkalmazhatók. Míg korábban a birodalom és a nemzetállam mint államformák évtizedeken keresztül egymást kizáró fogalomnak számítottak, napjainkban ezt a szemléletet alapjaiban kérdőjelezték meg.⁴⁵ Pieter Judson szerint itt az idő, hogy a Habsburg Birodalom és utódállamai értelmezéséhez a birodalmi és a nemzeti megközelítés eszközeit egyszerre hasznosítsuk. A birodalmi és nemzeti szemléletek ugyanis nem két párhuzamos univerzumot jelentenek, hanem két olyan jelenséget, amelyek mélyen gyökereznek egymásban.⁴⁶ Szintén meghatározó változás, hogy a nemzetépítésben

und Britisches Empire. Erweiterung, Zusammenhalt und Zerfall im Vergleich. Zeitschrift für Weltgeschichte, vol. 9. (2008) Nr. 2. 9–62.

⁴² Berger–Miller: *Introduction*, 10.

⁴³ Komlosy, Andrea: *Imperial Cohesion, Nation-Building, and Regional Integration in the Habsburg Monarchy.* In: *Nationalizing Empires*, 370–371.

⁴⁴ Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914.* Budapest, 2017.

⁴⁵ A fenti szerzők mellett még Jürgen Osterhammel, Henry Kamen, Ronald G. Suny, Stein Rokkan és Bojan Baskar.

⁴⁶ Judson, Pieter M.: „Where our commonality is necessary...”: *Rethinking the End of the Habsburg Monarchy.* *Austrian History Yearbook*, vol. 48. (2017) 5., 9., 12.; Varga Bálint: *Birodalmi történetírás a nacionalizmus korában.* In: Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon.* Pécs, 2018. 37., 39., 53–54.

ma már nem veszélyt vagy kihívást látnak a birodalomkutatók, hanem olyan túlélési stratégiát, amelyet a politikai elit a belföldi nemzeti mozgalmakra és a külföldön zajló nagyhatalmi rivalizálásra válaszként fogalmazott meg.⁴⁷

A fenti megközelítés a birodalmi nemzet felépítésén keresztül vizsgálja azokat a társadalmi és politikai átalakulásokat, amelyeket a modernizáció foglal magában. Foglalkozik a birodalom és a nemzet által kitöltött terek egymáshoz való viszonyaival.⁴⁸ Elemzi az elit és a tömegek konszolidációs szerepét a kultúrán és nyelven keresztül. Feltérképezi azokat a gazdasági kapcsolatokat, amelyek a birodalom egyes (érdek)területeit egymáshoz kapcsolják, és amelyeknek a nemzet számára is van jelentősége. Kutatja azon intézményeket, amelyek mind a birodalomnak, mind a birodalmi nemzetnek fontosak (hadsereg, tudományos testületek vagy társaságok stb.). Vizsgálja azokat a politikai intézményeket, amelyek az elit és a tömeg viszonyában nagy szerepet játszanak (a polgári, a szociális jogok kiterjesztése). Végezetül felfedi a birodalmi és a nemzeti szimbolikák átfedéseit, és feltárja azokat a nemzeti törekvéseket, amelyek beépülnek a birodalmi program keretei közé.⁴⁹

A fentiek alapján a 19. századi Magyarország olyan nemzetállam volt, amely egy birodalommal (Ausztriával) közösen egy nagyobb birodalmat (Osztrák–Magyar Monarchia) alkotott. Magyarország belpolitikáját nemzeti attitűdök jellemezték, míg azokat a kísérleteit, amelyek a Ballhausplatzot megkerülve önálló magyar külpolitika megteremtésére és egyéb külföldi (gazdasági, kulturális) pozíciószerezésre irányultak, már birodalmiak is (lásd az 1870-es évektől kiépült kereskedelmi levelezők hálózatát⁵⁰). A közös birodalom és az ennek a keretein belül működő magyar nemzetállam külföldi érdekérvényesítő törekvései folyamatos interakcióban voltak.

A new imperial history és a Balkán-félsziget

Hol van Kelet-Európa a *new imperial history* kutatásaiban? Tulajdonképpen azt lehet mondani, hogy még nincs teljesen jelen. Jelen van, mivel számos történész jelezte már, hogy mekkora potenciál rejtőzik az itteni birodalmak kutatásában. A fent említett Wilson-féle monográfián túl többek között Stephen Howe és Frederick Cooper utal rá írásaiban, hogy voltaképpen a kelet-európai birodalmak bukása befolyásolta az imperializmuselméletek kialakulását. A birodalmakkal kapcsolatos negatív sztereotípiák többsége az Oszmán, a Habsburg és a Romanov birodalmak szétesése után lett alaptézis. Ugyanakkor konkrét *new imperial history*-kutatások csak az utóbbi években kezdtek e térség felé fordulni. Ennek legbiztosabb jele, hogy Ulrike Hirschhausen és Jörg Leonhardt, illetve Stefan Berger és Alekszej Miller már megtették az első lépéseket afelé, hogy a Kelet-Európa-kutatásokat teoretikus és módszertani alapokon is hozzákapcsolják a *new imperial history*hoz.⁵¹

⁴⁷ Komlosy: *Imperial Cohesion*, 369.

⁴⁸ Szilágyi Adrienn: *A tudományos nacionalizmus szolgálatában. A 19. századi földrajztudomány a nemzetépítő diszciplínák között*. In: Szilágyi Adrienn – Bollók Ádám (szerk.): *Nemzet és tudomány Magyarországon a 19. században*. Budapest, 2017. 58–75., 62–65.

⁴⁹ Berger–Miller: *Introduction*, 1–6., 11–14., 25., 27.; Ther, Philipp: „*Imperial Nationalism*” as a *Challenge for the Study of Nationalism*. In: *Nationalizing Empires*, 573–592.

⁵⁰ Callaway, James: *The Battle over Information and Transportation: Extra-European Conflicts between the Hungarian State and the Austro-Hungarian Foreign Ministry*. *Hungarian Historical Review*, vol. 7. (2018) No. 2. 274–302.

⁵¹ Howe: *Birodalmak*, 145.; Cooper: *Postcolonial Studies and the Study of History*, 80., 82.; Leonhardt–Hirschhausen: *Empires und Nationalstaaten*; Hirschhausen: *A New Imperial History?* 718–757.; Berger–Miller: *Introduction*, 1–30.

Bár a kontinens keleti felére egyre nagyobb figyelem irányul, egzotikus jellegét még sokáig nem fogja elveszíteni ebben a kutatási irányzatban sem. Egyszerűen azért, mert a világban nem fognak történészek tömegesen oroszul, lengyelül, németül, magyarul, törökül vagy oszmánliul tanulni, hogy e birodalmak avatott kutatói legyenek. A helyi nemzeti történeztársadalmak pedig sokáig nem fognak kilépni a nemzeti narratívák avított keretei közül, pedig az öreg kontinens keleti végei megérdemlik a globális történeztársadalom figyelmét.

Kelet-Európa értelmezésének talán legismertebb nemzetközi képviselője az amerikai Larry Wolff. Meglátása szerint Kelet-Európa továbbra is a kontinens olyan területe, amelynek felfedezése és megértése még a 20. század végén sem zárult le Nyugat-Európában. Kelet-Európa olyan terület, amellyel kapcsolatban a legtöbb sztereotípiát a felvilágosodás korában született. Ez volt az a korszak, amikor a nyugat-európai utazók és filozófusok, férfiak és nők kelet-európai élményeik hatására felfedezték és megfogalmazták a maguk nyugat-európai-ságát, amit a civilizációval azonosítottak. Ezen ideológiai, kulturális és mentális folyamat során a felvilágosodás gondolkodói civilizációs választóvonalat húztak Nyugat- és Kelet-Európa közé, amely Wolff szerint azóta is megosztja a kontinenset, pedig a két térség csak egymás tükrében értelmezhető.⁵²

Ennek a konstruált Kelet-Európa-képnek az a különlegessége, hogy abban a történelmi pillanatban keletkezett, amikor a Said által leírt és bírált nyugat-európai orientalizmus is felbukkant. Larry Wolff szerint a nyugat-európai orientalizmus és a nyugat-európaiak Kelet-Európa-képe közös gyökerekre megy vissza és rokon nézeteken alapszik. A felvilágosodás filozófusainak kelet-európai érdeklődése a kezdetektől a (politikai) orientalizmus hatása alatt állt. Az orientális reflexek a kontinens keleti felével szemben is éltek, illetve a „civilizálatlanság”, a „barbárság” és a „vadság” Kelet-Európa mentális fogalmától is elválaszthatatlannak voltak. Kelet-Európát az Orienséhez hasonló gondolatokkal és terminológiával írták le és vették birtokba.⁵³

Nyugat-Európa számára Kelet-Európa zavarba ejtő volt: Európa volt, de mégsem volt Európa. A 18. századtól kezdve csupán lépésről lépésre lehetett meghúzni a határvonalat közte és a Kelet között. A század végére azonban eldőlt, hogy a kontinens keleti fele Európához tartozik. Még ha gazdaságilag a Nyugat perifériája, ha társadalmi viszonyait tekintve elmaradott, ha tele is van paradoxonokkal, ha nyelveit, szokásait és ruházódását tekintve különböző is, Nyugat-Európa közvetlen szárazföldi szomszédja, és Kelet-Európa tartósan Nyugat-Európához igyekezett felzárkózni. Kelet-Európa átmeneti térség lett a Kelet és Nyugat között: a 18. század végétől „többé-kevésbé civilizált helyé” vált, bár félbarbár, félvad jellegét a nyugat-európaiak szemében a későbbiekben sem veszítette el teljesen.⁵⁴

Magyarország például csupán a 19. század derekán került fel tartósan a brit közvélemény szellemi horizontjára. Akkor, amikor az 1848–1849-es szabadságharc legendás vezetője, Kossuth Lajos és a kor egyik leghíresebb Kelet-kutatója, Vámbéry Ármin angliai körutazásokat tettek (1851 és 1864). E két magyar a brit sajtó szerint olyan területről érkezett, amely a rejtély és a megfejthetlenség ismeretlen birodalmához tartozott, valahol Európa keleti perifériáján.⁵⁵ A londoni nagy napilapok a *noble Hungarian* kifejezéssel utaltak rájuk. Ez a

⁵² Wolff, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994. VII., 4., 6., 331.

⁵³ Wolff: *Inventing Eastern Europe*, XI., 6–8., 41., 284–331., 357.

⁵⁴ Wolff: *Inventing Eastern Europe*, 9–14., 17–49., 332–333.

⁵⁵ Mandler Dávid: *Kelet és Nyugat mezsgyéjén. Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Budapest, 2014. 15–16., 79.

kifejezés pedig különösen sértően hangzik egy olyan korban, amikor a „nemes vad” (*a noble savage*) kifejezés már meghódította a francia és az angol nyelvű romantikus irodalmat.⁵⁶

Kelet-Európa tehát összességében nagyrészt ismeretlen térség maradt Nyugat-Európában, bár éppen az itteni birodalmaknak köszönhetően kétségtelenül kiegyenlítettbb viszonyt ápolt a kor atlanti nagyhatalmaival, mint az Európán kívüli világ. Ugyanakkor azokban a történelmi pillanatokban, amikor a kelet-európai birodalmak elbuktak, a nyugat-európai győztesek koloniális és orientális attitűdökkel kezdtek hozzá a térség rendezéséhez. Az új államhatárok meghúzásakor semmilyen nyoma nem maradt az európai birodalmak közötti egykori szolidaritásnak. A győztes nagyhatalmak keleti, illetve gyarmati tapasztalataikra támaszkodtak, amikor új nemzetállamokat hoztak létre. (Ez a folyamat párhuzamba állítható azzal, amikor a 19. század második felében az Oszmán Birodalom balkáni területein új nemzetállamok jöttek létre nagyhatalmi segédlettel.)⁵⁷

Ha Kelet-Európa egzotikus volt, akkor a Balkán szinte teljesen ismeretlen. Albániát például még 1912-ben is úgy definiálta a korabeli francia publicisztika, mint az európai Tibet.⁵⁸ Bár a görög szabadságharc már felkeltette a művelt nyugat-európaiak figyelmét, a félsziget valójában csak 1878 után került a nemzetközi közfigyelem látókörébe. A térség jellegzetessége, hogy egészen napjainkig egyszerre ütközőzónája a nagyhatalmaknak, valamint az érdekeiket eredményesen képviselni képes helyi nemzetállamoknak. A Balkán a 17. században lett a Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti összeütközések színtere, a rivalizáláshoz a 18. században csatlakozott Oroszország, a 19. század utolsó harmadában pedig Olaszország is. 1908 után Németország és Franciaország is megvívta itt egymás elleni hatalmi harcait.⁵⁹ Napjainkban az Európai Unió, az Egyesült Államok, Oroszország, Kína és Törökország rivalizálásának terepe. De a félsziget igazi különlegessége történelmi múltjában és az itt élő kis nemzetek önképében rejlik.

Kelet-Európán belül a Balkán vagy az Oszmán Birodalom sohasem került a *new imperial history* vizsgálódásainak fókuszába. Pedig a nemzeti narratívák keretei közül kilépett helyi történészek már jelentős lépéseket tettek ennek elérésére. A bolgár származású Maria Todorova monográfiája, kapcsolódva Said és Wolff munkásságához, amellel érvel, hogy a Balkán-félszigetről alkotott fogalmak csupán olyan konstrukciók, amelyek a félsziget európai „felfedezésekor” keletkeztek.⁶⁰ Diana Mishkova, folytatva e fenti munkát, a Balkánról szóló diskurzust belülről, a regionális identitásképzés, a nemzeti és nemzetek feletti kommunikáció, a különböző helyi generációs és értelmiségi szubkultúrák Nyugat-, Közép- és Kelet-

⁵⁶ A világ népeit – ókori analógiákat figyelembevételével – Kant osztotta fel civilizált, barbár és vad (*savage*) kategóriákra. E kategóriákat a 19. században nagy fejlődést mutató nemzetközi jog is átvette. A barbárok azokat a népeket jelentették, amelyeket a civilizált nemzetek bizonyos mértékig elismertek (Oszmán Birodalom, Kína stb.); a *savage* olyan népeket jelölt, amelyeket a civilizált világ nem részesített nemzetközi jogi elismerésben. Létezett egy negyedik kategória, amelyet szintén vadnak lehet magyarrá fordítani: a „*wild*”, amely gyakorlatilag a természeti népeket foglalta magában. Cocchiara, Giuseppe: *Az örök vadember*. Budapest, 1965.; Heraclides – Ada Dialla: *Humanitarian Intervention*, 32. A „nemes vad” kifejezés eredetéről: Fairchild, Hoxie Neale: *The Noble Savage: A Study in Romantic Naturalism*. New York, 1928. 120–139.; Ellingson, Terry J.: *The Myth of the Noble Savage*. Berkeley, 2001.

⁵⁷ Wolff: *Inventing Eastern Europe*, 1–4., 6., 143., 363–367.

⁵⁸ Wendel, Hermann: *Südosteuropäische Fragen*. Berlin, 1918. 120.

⁵⁹ Csaplár-Degovics Krisztián: *Az első világháború kitörésének okai és a szerb historiográfia*. Világtörténet, 5. [37.]. évf. (2015) 3. sz. 353–354.

⁶⁰ Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford, 1997.

Európa koncepciói felől vizsgálta meg.⁶¹ A török történetírás pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az Oszmán Birodalom történetében számos olyan potenciális kutatási terület található, amely tökéletesen illeszkedik a *new imperial history* keretei közé. A Balkán neve mégis ritkán hangzik el a vonatkozó írásokban. A kevés örvendetes kivételt a fent említett Maria Todorova és Diana Mishkova mellett Ussama Makdisi és Selim Deringil jelentik, akik többek között kimutatták, hogy az Oszmán Birodalom az európai mintájú reformok mellett átvette az európai orientális szemléletet is, és megfogalmazta a maga Kelet-képét (*borrowed colonialism, borrowed Orientalism*). Az Oszmán Birodalom Oriense az elmaradott, vallásilag fanatikus arab területek lettek, amelyekkel szemben a birodalmi központ egyszerre játszott a civilizált és a civilizátor szerepét. Az arab területekkel szemben a szultáni kormányok is kialakították a maguk orientális attitűdjét és civilizációs misszióstudatát.⁶²

Persze ezen a ponton ismét vissza lehet kanyarodni a kelet-európai mintákhoz, ugyanis a „kölsönzött orientalizmus”-hoz hasonló jelenséget a lengyel történelem kapcsán is megfigyeltek. Az osztrák Jan Surman 19. századi lengyel szerzők műveit vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a századfordulós lengyel nemzeti irodalom és kultúra köztes térben látta magát. A történelmi lengyel területeket félig civilizált régióknak tekintették, amely a civilizált Nyugat és a civilizálatlan Kelet között feküdt. Míg a vizsgált szerzők elfogadták a Nyugat civilizációs gyakorlatát a lengyelek felett, addig Ukrajna felé maguk kívántak a civilizáció terjesztői lenni (*peculiar self-orientalization; nesting civilizing mission*).⁶³

A birodalmi életrajz

Visszatérve Ulrike Hischhausen korábban említett nézeteihez, a centrum–periféria, illetve a köztes terek rekonstruálásának egyik legjobb módja, ha a történész az ezekben a terekben mozgó aktorok életrajzát vizsgálja. Az életrajzírás éppen ezért, főképp a műfajban bekövetkezett módszertani fordulatok miatt az egyik legkedveltebb tudományos eszköz lett a *new imperial history*-kutatók körében.⁶⁴

Az életrajz és a birodalom szoros interakcióban áll egymással. Az élet és a karrier elválaszthatatlanul be van ágyazva azokba a multinacionális és multikonfeszionális keretekbe, amelyeket a birodalom jelöl ki. A birodalom nagysága, komplexitása és sokszínűsége a személyes világkép (*Lebenswelt*) része. A heterogén birodalom határozza meg a gondolkodásmódot és a cselekvési mintákat. A birodalom jelöli ki alattvalói számára a mobilitás, a felemelkedés és a transzfer lehetőségeit, a személyi kapcsolatok körét és a karrier logikáját. A birodalmi keretekhez kötött életrajz vizsgálatán keresztül feltárul a birodalmi rend

⁶¹ Mishkova, Diana: *Beyond Balkanism. The Scholarly Politics of Region Making*. London – New York, 2018.

⁶² Chakrabarty: *Provincializing Europe*, 55–56., 67.; Deringil, Selim: “*They Live in a State of Nomadism and Savagery*”: *The Late Ottoman Empire and the Postcolonial Debate*. In: *The New Imperial Histories Reader*, 405–421.; Cole, Juan: *Empires of Liberty? Democracy and Conquest in French Egypt, British Egypt, and American Iraq*. In: *Lessons of Empire*, 94–97.; Cooper: *Postcolonial Studies and the Study of History*, 82.; Makdisi, Ussama: *Ottoman Orientalism*. *The American Historical Review*, vol. 107. (2002) No. 3. 768–796.; Deringil, Selim: *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*. London – New York, 1998. 158.; Eissenstat, Howard: *Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire*. In: *Nationalizing Empires*, 429–459.

⁶³ Surman, Jan: *Habsburg postcolonial? Postcolonial perspectives on entangled spaces*. In: *The Wrocław Seminar 2016. Central Europe and Colonialism: Migrations, Knowledges, Perspectives, Commodities*, 21–22 September 2016. 7–8., 13–14.

⁶⁴ Hirschhausen: *A New Imperial History?* 734.

(struktúrák, szellemi horizont, mobilitási feltételek), amelyeket az aktor vagy konzerválni, vagy megváltoztatni törekszik. Sokféle és sokrétegű identifikációs lehetőséget kínál, változó erősségű lojalításokkal. Olyan összetett hierarchiarendszert, amelyben az aktor változatosan pozícionálhatja magát. A birodalom egészen másfajta szocializációs környezetet, szolidaritási kötöttségeket és azonosulási mintát biztosít az alattvalóinak, mint a nemzetállam.⁶⁵

A birodalmi lojalitás azonban egy időben létezik a nemzeti lojalitással. Ahogy Laurence Cole és Daniel Unowsky Hanák Péterre hivatkozva látja, a birodalmi és a nemzeti identitások olyan párhuzamos realitások, amelyek az egyénekből különböző szituációkban, különböző mértékben és módokon nyilvánulhatnak meg.⁶⁶ Judson szerint míg a nemzeti politikusok a nyilvánosság előtt nacionalista retorikát folytatnak, addig a háttérben ettől függetlenül nyugodtan építhetik a birodalmat. Máshogy viselkedhetnek egy politikai pártban és máshogy egy társadalmi csoportban; máshogy a hivatali életben és máshogy a magánszférában; máshogy odahaza (a városban, a megyében, az országban) és máshogy külföldön (fővárosban vagy vidéken). Mindezt Bojan Baskar azzal egészíti ki, hogy az etnikai, nyelvi és felekezeti környezet, azok homogenitása és diverzitása szintén befolyással van arra, hogy az egyént egy adott helyzetben milyen lojalitás is jellemzi.⁶⁷

A birodalmi életrajzokon keresztül a legjobban az elitek vizsgálhatók. Az elit tagjai azok, akik a birodalom kínálta lehetőségeket a legteljesebb mértékben kihasználják. Személyes céljaikat, küldetésstudatukat a birodalom céljaihoz és küldetésstudatához illesztik. Tevékenységükkel, amellyel a birodalmat nemcsak a hazai, hanem a külföldi érdekérvényesítésében is segítik, nemcsak a belföldi társadalom, hanem a nemzetközi közösség részéről is elismertséget akarnak szerezni. Életükön keresztül új megközelítésekben lehet vizsgálni a birodalmakat, így Ausztria–Magyarországot is (birodalmi terek, a birodalomról alkotott képek, egymásra rakódó identitás- és lojalitásminták, önkép, reflexió a birodalmi komplexitásra, birodalmakon átívelő mobilitásminták stb.).⁶⁸

⁶⁵ Lambert, David – Lester, Alan (eds.): *Colonial Lives Across the British Empire: Imperial Careering in the Long Nineteenth Century*. Cambridge, 2006.; Hall, Catherine: *Civilising Subjects. Metropole and Colony in the English Imagination, 1830–1867*. Cambridge, 2002.; Hall, Catherine (ed.): *Cultures of Empire. Colonizers in Britain and the Empire in the 19th and 20th Centuries*. New York, 2000.; Malte, Rolf: *Einführung: Imperiale Biographien. Lebenswege imperialer Akteure in Gross- und Kolonialreiche (1850–1918)*. Geschichte und Gesellschaft, vol. 40. (2014) Nr. 1. 5., 9–10.; *Eliten im Vielvölkerreich*, 4., 7., 13–16.

⁶⁶ Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L.: *Introduction*. In: Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L. (eds.): *The Limits of Loyalty: Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York, 2007. 2–3.

⁶⁷ Judson: „Where our commonality is necessary...”, 12.; Baskar, Bojan: *Small Nation Ethnologies and Supranational Empire: The Case of the Habsburg Monarchy*. In: Craith, Máiréad Nic et al. (eds.): *Everyday Culture in Europe: Approaches and Methodologies*. Aldershot, 2008. 68.

⁶⁸ Stourzh, Gerald: *The Multinational Empire Revisited: Reflections on Late Imperial Austria*. *Austrian History Yearbook*, vol. 23. (1992) 1–22., 11–14.; Cohen, Gary B.: *Nationalist Politics and the Dynamics of State and Civil Society in the Habsburg Monarchy, 1867–1914*. *Central European History*, vol. 40. (2007) No. 2. 241–278.; Cohen, Gary B.: *Our Law, Our Taxes, and Our Administration: Citizenship in Imperial Austria*. In: Bartov, Omer – Weitz, Eric D. (eds.): *Shatterzones of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderland*. Bloomington, 2013. 103–121.; Lindström, Fredrik: *Imperial Heimat Biographies of the „Austrian State Elite” in the Late Habsburg Empire*. In: *Eliten im Vielvölkerreich*, 368–392.; *Eliten im Vielvölkerreich*, 16–20.; Malte: *Einführung*, 11–19.

A fentiekre kiváló példa a szlovák származású orientalista, Kmoskó Mihály élettörténete.⁶⁹ Bár Ormos István eredetileg Kmoskó keleti kapcsolatain, tudományos pályáján túl a különféle nemzeti ideológiákhoz való kapcsolatát szerette volna alaposan vizsgálni, gyakorlatilag megírta a főhős birodalmi életrajzát. E századfordulón élt tudós-pap élete több szempontból érdekes. Elmagyarosodott szlovák családban született Trencsén megyében; az esztergomi egyházmegye novíciusa és felszentelt papja volt; később a bécsi Pázmáneum, majd az Augustineum hallgatója.⁷⁰ Ez utóbbi a dualista monarchia kiemelkedő oktatási intézménye volt, ahol a soknemzetiségű birodalom számára nevelték ki a jól képzett, dinasztiahű világi papság elitjét azzal a céllal, hogy a birodalom kohézióját erősítsék. Kmoskó Bécsben a legjelesebb orientalisták tanítványa lett. A Nagykanizsáról származó, de Bécsben sikeressé váló Lackenbacher család által kínált ösztöndíjnak köszönhetően Kmoskó orientalista tanulmányokat folytathatott Oxfordban, Londonban, Párizsban és a Közel-Keleten (a mai Libanon és Szíria területén). A Lackenbacher-ösztöndíj, amely nagymértékben elősegítette, hogy Kmoskóból elismert szírológus professzor, illetve a sumerológia, az assziológia és a szentírástudomány szakértője legyen, és amelyet egy zsidó származású, de katolizált és nemességét kapó testvérpár, Lackenbacher Henrik (1784–1837) és Bernát (1789–1843) alapított, önmagában is kiváló vizsgálati területe a *new imperial history*-nak.⁷¹

Kmoskó a budapesti Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a Magyar Püspöki Kar megbízásából utazott 1915-ben Anatóliába és Szíriába, hogy a német, osztrák és magyar katolikus egyházak nagyszabású felekezeti kolonizációs expanzióját előkészítse. Kmoskót, aki a Turáni Társaság tagja volt, Szíriába formailag a magyar egyház küldte ki. Jelentéseit a paptudós azonban a Ballhausplatznak is megküldte.⁷² Ormos érdeme, hogy Kmoskó életrajzára az impériumváltás után, azaz a Monarchia szétesését követően is kíváncsi volt.⁷³

A birodalmi életrajz módszertana, a műfaj transznacionális szemlélete és a mögöttük álló *new imperial history* eszköztára minden olyan technikai segédletet megad, amely lehetővé teszi az egykor élt emberek életútjának vizsgálatát egy közös koordinárendszerben a nemzetállami Magyarországon és a birodalmi Osztrák–Magyar Monarchiában (vagy az 1867 előtti Habsburg Birodalomban). Az 1918 előtti Magyarország állampolgárai ugyanis egyben a multietnikus Monarchia polgárai is voltak. Életük, pályájuk interpretálása emiatt nem nélkülözheti a tágabb közép-európai viszonyok ismeretét. Más szóval: a magyar történelem transznacionális vizsgálatáról a jövőben nem mondhatunk le. Már csak azért sem, mert ezen a szemléleten keresztül tudjuk megismerhetővé tenni történelmünket a külvilág számára. Ennek a megismerési folyamatnak az elindításához pedig az egyik leghálásabb műfaj, amely azonnal látványos eredmények lehetőségét hordozza magában, kétségkívül a birodalmi életrajz.

⁶⁹ Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest, 2017. 508.

⁷⁰ Tusor Péter: *A bécsi Augustineum és Magyarország (1816–1918)*. Aetas, 22. évf. (2007) 1. sz. 32–43.

⁷¹ Ormos: *Egy életút állomásai*, 11–13., 24–34.

⁷² Ormos: *Egy életút állomásai*, 49–50., 62., 64–93.

⁷³ Ormos: *Egy életút állomásai*, 118–163., 185–197.